

В. А. Калініченко

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД БОЛГАРСЬКОГО ВІЙСЬКА В ІХ — ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ X ст.

У статті на основі писемних, археологічних та епіграфічних джерел проаналізовано чисельність та етносоціальний склад болгарського війська у воєнно-політичних конфліктах ІХ — першої чверті X ст. в Карпато-Балканському регіоні. Особливу увагу приділено висвітленню чисельності війська дунайських болгар у битвах при Вирбиському проході, Версінікії, Булгарофігоні та при Ахелюї. Також автором розглядається участь слов'янських та аварських військових контингентів у війську дунайських болгар у війнах досліджуваного періоду.

Ключові слова: Перша Болгарська держава, Карпато-Балканський регіон, військова справа, чисельність війська, етносоціальний склад.

В період від початку ІХ до кінця першої третини X ст. внутрішня організація війська дунайських болгар пройшла кілька етапів свого розвитку, що було зумовлено значним розширенням кордонів держави, а також регіональною специфікою культури середньовічного населення окремих територій, котрі входили до складу Болгарського ханства, знанням військової справи, набуттям військового досвіду тощо.

Переломним етапом в становленні чіткої структури внутрішньої організації болгарського війська стала експансія болгар у 800-807 рр. на території, котрі знаходилися на північ від р. Дунай, і які у візантійських джерелах отримали назву «Βουλγαρία ἐκεῖθεν τοῦ Δαυβίου». Результатом цього розширення було включення величезної території, де проживала значна кількість слов'янських племен. Крім того, важливим у внутрішній організації болгарського війська на здобутих землях в той час було її освоєння та, що головне, проведення адміністративної реформи. Уся держава була поділена на саракти, де ханом Крумом було виділено окремо «Внутрішню» і «Зовнішню» області. «Внутрішня» область включала в себе території центральної частини держави зі столицею у м. Пліска, а «Зовнішня» область — навколишні землі, які входили до складу держави хана. Новоприєднані землі, які були завойовані болгарським правителем Крумом увійшли до складу «Зовнішньої» області Першої Болгарської держави, де формально встановлювалася верховна влада хана. На місцях, де проживало слов'янське населення влада продовжувала належати слов'янським племінним вождям. Це призвело до інтеграції багатьох слов'янських племен у політичну, а, відповідно, і у військову систему держави.

Воєнна експансія дунайських болгар в першій половині ІХ ст. в Центральну та Південно-Східну Європу, проведення адміністративної реформи, уніфікації комплектування армії та залучення значної кількості слов'янського населення до складу Болгарського ханства відіграли ключове значення в збільшенні чисельності військ дунайських болгар в той час, у порівнянні з VIII ст. Означений аспект і є метою висвітлення у даній публікації. Проблематика, котра стосується чисельності та етносоціального складу болгарського війська у досліджуваний період ще не знайшла свого належного висвітлення у працях дослідників, що пов'язано з різним ступенем дослідження писемних і епіграфічних джерел та вивчення археологічних пам'яток в Карпато-Балканському регіоні. Означена проблематика знайшла

своє відображення у працях І. Венедікова, Р. Рашева, Г. Атанасова, П. Коледарова, С. Рябцевої, М. Даскалова, К. Косми, а також автора публікації.

Епіграфічні джерела, зокрема інвентарні написи з болгарських міст Преслав, Мадара, Шабла дозволяють стверджувати, що чисельність невеликого підрозділу болгарського війська в різних фортецях коливалася від 10 до 60 воїнів. Болгарський дослідник І. Венедіков вважав, що підтвердженням цього є напис з м. Шабла, в якому на озброєнні контингенту означеної фортеці під керівництвом багатур-багаїна – болгарського вищого військового командира згадуються 53 захисних обладунки («різниця», «kīre») і 49 шоломів («k'tulshi») [58, с.264-265]. Загальну чисельність болгарських військ в період військових походів чи війн в період IX – першої третини X ст. за браком джерел важко визначити вважко. Візантійські писемні джерела подають, ймовірно, перебільшені дані стосовно чисельності військ як болгарської, так і візантійської армій у війнах першої половини IX ст. в Балкано-Дунайському регіоні. В «Анонімній ватиканській розповіді» розповідається, що візантійський імператор Никифор I, прийшовши у 811 р. на завойовані болгарами землі в Північно-Східній Фракії, знищив 12 000 відібраних, добре озброєних болгарських воїнів в районі столиці ханства, а згодом неподалик знищив ще 50 000 добре озброєних болгар [2, с.10-15]. В інвентарному написі №53, який походить з Преслава вказується, що на озброєнні контингентів означеної фортеці під командуванням ічїргу (ічїргу)-боїла («ιτχιργον βοιλας») – командира гарнізону столиці – було 882 захисних обладунків і 1394 шоломи. Враховуючи те, що обоз становив близько 10% від загальної кількості війська оборони столиці, можна припустити, що в Пліссці зосереджувалося близько 1800-2000 добре озброєних воїнів. Крім того ічїргу-боїл володів 400 вершниками важкої кінноти. Р. Рашев вважав, що в період мобілізації загальна чисельність болгарського війська досягала близько 20 000 осіб в той час, коли загальна чисельність населення Болгарської держави на початку IX ст. за підрахунками дослідників становила від 100 000 до 300 000 осіб. Аналіз джерел дозволяє говорити, що склад та чисельність війська дунайських болгар в першій половині – середині IX ст. формувався та комплектувався в залежності від конкретного стратегічного й тактичного завдання [22, с.272-274].

Важливі дані стосовно чисельності болгарських військ в означений час дає характеристика битв. Так, 26 липня 811 р. у Вирбиському проході за даними візантійських авторів, раптовим ударом була знищена майже вся візантійська армія чисельністю 60 000-80 000 осіб, в той час, як армія болгарського хана Крума, яка налічувала 50 000-65 000 осіб зазнала невеликих втрат. Не вказується в джерелах також чисельність болгарських військ у битві при Вернікії 22 червня 813 р. В «Анонімній розповіді («*Scriptor incerti*»)» лише згадується, що візантійських воїнів було в 10 разів більше, ніж болгарських [2, с.10-15]. В результаті битви, візантійська армія була повністю знищена, а в болгар, в свою чергу, втрапили були незначними. Після перемоги хана Крума у битві при Вернікії та після завоювання ним Східної Фракії був знищений Адрианополь, в якому було взято в полон, як повідомляє згадувана «Анонімна розповідь» близько 10 000 осіб та переселено на землі, які знаходяться на північ від р. Дунай [2, с.10-15]. В епоху ханів Омуртага, Маламіра, Пресіана, князів Бориса та Володимира, зважаючи на археологічні джерела, відбувалися походи на різні території Карпато-Балканського й Причорноморського регіонів. Зважаючи на чітку адміністративну структуру держави, створену ханом Омуртагом, очевидно, чисельність військ дунайських болгар збільшилася, що було обумовлено також взаємовпливами у військовій культурі та зовнішньою політикою тогочасних держав. Кардинально змінилася ситуація з приходом та освоєнням Карпато-Балканського регіону

уграми та печенігами. Угорський племінний союз, воєначальником якого був Арпад (889-907) ще до переселення в Карпатську улоговину складався з 7 племен і 1 племені, яке приєдналося до них пізніше – кабарів. Вчені вважають, що ще до переселення в Паннонію і Потисся, угорські військові контингенти, перебуваючи в Причорномор'ї налічували від 200 000 до 500 000 осіб. Відзначимо, що після участі угрів на боці Візантії у війнах з болгарами, очевидно, їх кількість зменшилася. Можна припустити, що в період їх приходу в Карпатську улоговину, в кінці IX ст. їхня чисельність сягала близько 300 000 осіб [18, с.79-85].

Писемні джерела подають важливі дані стосовно чисельності болгарського війська в період болгарсько-візантійської війни (894-896). В битві на Південному Бузі, яка відбулася в 896 р. між болгарами та уграми фігурує лише згадка про те, що болгар нараховувалася «велика армія», в той час, як чисельність угорських військ не подається взагалі. Стосовно загиблих, то джерела вказують на те, що втрати болгар становили 20 000 осіб. Кількість загиблих з угорського боку в цій битві в джерелах не подається. В битві при Булгарофігоні, яка відбулася влітку 896 р., не вказується кількість болгарських та візантійських військ [11, с.118-121]. Є згадки про те, що була знищена майже вся візантійська армія. Арабський історик аль-Масуді, розповідаючи про одну з найбільш грандіозних битв середньовіччя – битву при Ахелой, яка відбулася 20 серпня 917 р., не називав чіткої кількості болгарського війська. В свою чергу, він вказував, що на стороні болгарського царя Симеона брало участь близько 60 000 осіб угорської кінноти – союзників Симеона. Військо Візантійської імперії налічувало близько 62 000 осіб, 12 000 з яких становила кіннота. Пізніше, в битві при Катасірті, яка відбулася в серпні 917 р. візантійська армія також була повністю розгромлена. Незначні дані вміщено також в «Огляді історії» Іоанна Скілиці [52]. В цьому творі описуються болгарсько-візантійські війни 20-х рр. X ст. і вказується, що в битві при Пігі, які відбулася неподалік Константинополя між 11 і 18 березня 922 р., болгарське військо було багаточисельним.

Відзначимо, що писемні джерела не подають даних стосовно чисельності болгарських військ у війнах з Сербською державою на початку X ст. Цінний матеріал, який стосується болгарсько-хорватської війни в кінці першої третини X ст., подає Константин Багрянородний у своїй праці «Про управління імперією». Розповідаючи про битву на Боснійських пагорбах, яка відбулася 27 травня 927 р., він вказував, що чисельність війська хорватського короля Томіслава загалом становила 160 000 осіб, серед яких 60 000 кінноти і 100 000 піхоти. Армія болгар, ймовірно, за кількістю була меншою і складала, очевидно, 30 000-70 000 осіб на чолі з алобоготуром (*«ἀλοβογοτούρ»*).

Таким чином, чисельність війська дунайських болгар змінювалася завдяки завоюванням нових територій, на яких проживало населення з різним рівнем розвитку військової культури. Основним завданням болгарських владних структур як у *«Зовнішній»*, так і в *«Внутрішній»* частинах Болгарського ханства була масова мілітаризація та воєнізація населення, яке проживало не лише в Центральній частині Болгарської держави, а й на прикордонних територіях, залучення його до військової справи та ознайомлення з власною воєнною організацією загалом.

Рівень розвитку військової справи населення Болгарської держави в IX – першій третині X ст. визначався її географічним положенням і, як наслідок, різноетнічним складом населення [23, с.80-92; 25, с.103-112]. Якщо в VII – кінці VIII ст. основну роль у війську Болгарської держави відігравали безпосередньо протоболгари, то з початку IX ст. поряд з ними важливу роль почало відігравати слов'янське населення, яке було завойоване в результаті експан-

сії в Карпато-Балканський регіон [25, с.103-112]. Археологічні старожитності слов'янського населення означеного регіону представлені культурою типу Лука-Райковецька, яка в румунській історіографії відома також як культура Хлінча I [40; 41, с. 469-473]. Крім того, в Карпато-Дунайському регіоні дослідники виділяють балкано-дунайську археологічну культуру або культуру Першого Болгарського царства, яка включала в собі елементи матеріальної і духовної культур кочового болгарського і осілого слов'янського населення [23, с.80-92; 50, р.241-298; 56]. Відомий болгарський історик Р. Рашев стверджував, що після здійснення воєнної експансії в Тисько-Дністровське межиріччя, де проживало слов'янське населення та прилучення цих територій до складу Болгарської держави між болгарами і слов'янами встановилися союзницько-федеративні відносини. Археологічні джерела, зокрема поховання, дозволяють реконструювати етнічний склад війська Болгарської держави на початку IX ст. та здійснити кількісну кореляцію різних типів поховань з територій на північ та на південь від р. Дунай в Карпато-Балканському регіоні [26, с.159-168; 27, с.278-295; 28, с.171-183; 42, с.499-565; 51, р.7-26]. Болгарські дослідники поховання VIII-IX ст. з означених регіонів поділяють на 4 різновиди. Перший з них представлений урновими трупоспаленнями типу Разделна, який характерний для слов'ян, другий представлений ямковими трупоспаленнями, які зустрічаються поряд з трупопокладеннями типу Нови-Пазар [7, с.40-46]. Цей тип поховань характерний для протоболгар, а також для населення Пеньківської культури, і характерний, в основному, для земель на схід і північний схід від р. Дністер [7, с.40-46]. Окремі дослідники розглядають в цьому типі поховань також впливи фінно-угорського населення. Третій тип поховань представлений трупопокладеннями, які зустрічаються з трупоспаленнями та орієнтацією «північ-схід». Даний тип поховань належить протоболгарам, які переселилися з Причорномор'я, залишивши поховання, які в історіографії відомі як поховання типу «Сивашівка». Очевидно, вони оселилися на східних і південних територіях Болгарської держави [7, с.40-46]. Четвертий тип поховань також представлений трупопокладеннями, які зустрічаються разом з трупоспаленнями та орієнтацією «захід-північний захід» [7, с.40]. Р. Рашев вважав, що подібного типу пам'ятки належали кочівникам – аварам, болгарам або переселенням з Хазарського каганату. Очевидно, в даному типі простежуються християнські традиції, що свідчить про поширення християнства на територіях як на північ від р. Дунай, так і на південь [8, с.9-59; 10, р.165-269; 48, р.65-77]. Таким чином, аналіз поховальних пам'яток VIII-IX ст. дозволяє виділити два типи поховального обряду на території Першої Болгарської держави: трупоспалення, яке характерне для слов'янського та, можливо, для фінно-угорського населення й трупопокладення, яке характерне для протоболгар, авар та населення Хазарського каганату. Статистичні дані дозволяють стверджувати, що найбільш поширеним обрядом поховання в Першій Болгарській державі було трупоспалення (близько 2377 поховань), аніж трупопокладення (близько 1006). Цей факт вказує на співвідношення слов'янського та протоболгарського населення не лише у «Внутрішній» частині Болгарського ханства, а й у «Зовнішній». Починаючи з початку IX ст., слов'янське населення, яке проживало в Тисько-Дніпровському межиріччі, почало відігравати основну роль не лише у військовій справі держави болгар, а й у політичній. Постійні контакти в Карпато-Балканському регіоні між протоболгарським та слов'янським населенням в означений час призвели також до запозичень у військовій культурі.

При вивченні військової справи Болгарської держави в IX ст. особливої уваги заслуговують нечисленні, але важливі згадки у візантійських і західноєв-

ропейських джерелах так званих «*Σχλαβηνίας*» або «*Sklavinii*» – слов'янського населення, яке брало участь у військових кампаніях ханів Крума, Омуртага й ін. [14]. На сьогодні дослідники вважають, що етнонім «*Σχλαβηνίας*» позначає окремі території, на яких проживали слов'янські племена і які, як було зазначено вище, управлялися племінним вождем. П. Коледаров, посилаючись на візантійські джерела, вважав, що територіями, на яких проживали «*Σχλαβηνίας*», управляли архонти, а самі території називалися архонтіями. Після включення «*Σχλαβηνίας*» до складу Першої Болгарської держави на них покладалися різні військові функції. У разі війни вони складали одну з найбільш чисельних частин війська, а коли бойові дії не велися, «*Σχλαβηνίας*» повинні були нести військову службу на своїх територіях проживання і охороняти кордони держави [14].

У війнах 807-814 рр. з Візантією війсьکو хана Крума складалося з різних етнічних елементів, серед яких основне місце за чисельністю і за соціальним статусом займали слов'яни («*Σχλαβηνίας*») [14; 12, с.31-34]. В «Анонімній ватиканській розповіді» зазначається, що для війни з візантійським імператором Никифором I найняв на службу аварські військові контингенти та околних слов'ян (склавиній) [2, с.10-15]. При цьому наголошується, що він повністю надав їм озброєння. Важлива ідентифікація поняття «*οκολιχνι Σκλαβινιι*». П. Коледаров вважав, що у вищезазначеній війні Крум набрав до свого війська племена «*Σχλαβηνίας*», які безпосередньо входили в державну структуру держави хана і проживали на близькій відстані від столиці держави Пліски. Тут треба відзначити два важливі аспекти. По-перше, військові дії проходили безпосередньо біля столиці Болгарської держави, на території Фракії, але не потрібно забувати про те, що боротьба велася за значну сферу впливу – Балканський півострів. Тому, можна припустити, що в армію хана Крума входили «*Σχλαβηνίας*» з різних, віддалених територій від «*Внутрішньої*» області Болгарської держави, а не тільки від близьких. По-друге, з початку походу імператора Никифора, у Крума було 15 днів, щоб реорганізувати захисний потенціал своєї держави. Варто відзначити, що вирішальна битва також сталася недалеко від Пліски – битва при Вирбському проході, де «*Σχλαβηνίας*» зіграли вирішальне значення при перемозі над Никифором. Важливим і символічним було розміщення «*Σχλαβηνίας*» на полі бою, де за основу позицій військ болгарського хана було покладено поділ його держави на лівий і правий саракти. Підтвердженням ключової ролі слов'янських воєначальників в означеній битві є свідчення Феофана Сповідника, який у своїй «Хронографії» згадував, що після перемоги хан Крум наказав відрубати голову імператору Никифору і прикрасити череп сріблом [34, с.226-289]. Перемогу над візантійською армією болгарський хан святкував в присутності слов'янських князів, які відзначилися в битвах проти візантійського імператора, були важливим суб'єктом в здійсненні його військової політики. П. Коледаров вважав, що слов'янське населення на війну з Візантією було взяте ханом Крумом з новоприєднаних північно-західних територій, які знаходилися на північ від р. Дунай, а також з території, розташованих навколо «*Внутрішньої*» області, серед яких він виділяв тимочан і мораван. Дискусійним є питання стосовно участі слов'янського племені смолянів у війні з Візантією, яке проживало в Македонії. Очевидно частина цих земель була взята під контроль після взяття ханом Крумом Сердіки в 809 р. [15; 32, с.33-52].

Наступне повідомлення стосовно «*Σχλαβηνίας*» міститься в «Анонімній розповіді («*Scriptor incertus*»)). У джерелі згадується про похід болгарського хана Крума на Константинополь, який, очевидно відбувся взимку 813-814 рр. [2, с.10-15]. При характеристиці військ болгарського хана вказується, що до його

армії входили авари й усі слов'яни. Етнонім «усі слов'яни (Склавiнiї)» є важливим, оскільки, позначає очевидно, населення не тільки найбільш близьких земель до столиці держави, а й віддалених територій. П. Коледаров вважав, що означений етнонім включає в себе також слов'янське населення, яке проживало на території Македонії, а також племена тимочан, мораван, ободритів і бранічевців, які проживали на південно-західних та західних територіях Першої Болгарської держави [53, с.55-113]. Болгарський вчений І. Дуйчев вважав, що до війська хана Крума входили «Σχλαβηνας» з різних територій його держави, які підтримували дружні стосунки з ханом, а не тільки з найближчих земель його держави. Загалом П. Коледаров, на території завойованих ханом Крумом земель в Карпато-Балканському регіоні виділяв 8 слов'янських племен.

Іншим документом, де згадуються «Sklaviniis» є «Послання» візантійського імператора Михайла II імператору Людовіку I Благочестивому [19, с.25-27]. В джерелі міститься інформація стосовно повстання Фоми Слов'янина (821-825) [54, р.255-297]. Цікавим і важливим є те, що при характеристиці війська Фоми, Михайло II називає території, звідки Фома набирав армію. Візантійський імператор називає Фракію, Македонію і, що важливо, «окольніте Славини» («et circumiacentibus Sklaviniis») [3, с.21-25; 6, с.11-21]. Не вдаючись до дискусійних питань участі Омуртага у повстанні, відзначимо, що писемні джерела фактично не повідомляють про військову справу болгар у битві з військами Фоми Слов'янина. Так, в праці Генезія «Про правління імператорів» зазначається, що військо Фоми було поліетнічним. У ньому брали участь агаряни, інді, єгиптяни, ассирійці, мідійці, абасійці, зіхі, івіри, кавіри, слов'яни, гуни, вандали, гети, лази, алани, халдейці, вірмени та інші східні народи [16, с.52-62]. Ключовим є повідомлення Генезія щодо озброєння та самого війська, яким володів Фома Слов'янин перед самим походом та взяттям Константинополя [10, с.320-335]. Генезій зазначав, що після захоплення армією Фоми Фракії, його військо мало достатньо потужно кінноту й були підсилені піхотою, а також облоговими машинами [13, с.68-74]. Зі свідчень Генезія чітко простежується той факт, що армія Фоми володіла досить потужним на той час озброєнням. Військо складалося як з піхоти, так і кінноти. Окрім того, армія Фоми була підсилена облоговими машинами та грецьким вогнем. Чисельність його армії за різними джерелами перевищувала 80 000 осіб [10, с.320-335].

Аналіз війн хана Крума з Візантією на початку IX ст. дозволяє стверджувати, що в означений час до Болгарської держави потрапляло населення з різних фем Візантійської імперії. Важливими серед них були візантійські воєначальники, а також політичні діячі, які активно брали участь у військових кампаніях болгарських військ. До них відносяться воєначальник Сердіки, візантійські стратеги Грігора, Іоанн, Леон, Вардан і Корділ, які перейшли на військову службу до болгарського війська в епоху хана Крума. Політичними емігрантами з візантійського війська були двоє конструкторів облогових машин. Анастасій Бібліотекар в своїй праці «Chrologiographia triperitita» вказував, що один з них був спатарієм («σπαθάριος»), якого звали Евматій, а другий – невідомий конструктор. Обоє були арабського походження і перейшли на службу до хана Крума в період взяття останнім Сердіки у 809 р. [32, с.33-52]. Важливим є той факт, що означені вище конструктори, очевидно, навчили болгар будувати облогові машини, а також мистецтву поліоркетіки [21, с.150-159]. Відзначимо, що пізніше, при підготовці війни проти Візантії, цар Симеон I в 922 р. відправив посольство до Фатімідського халіфа Абдулаха аль-Махді Білаха (873-934) з метою допомогти у війні з Візантією та застосувати проти неї флот. Халіф відправив кораблі, але останні були перехоплені візантій-

ськими військами в Калабрії [17, с.202-206; 36, с.229-234]. Візантійський імператор Роман I запропонував фатімідському халіфу мир і надав йому щедри подарунки. Таким чином, болгари втратили підтримку на морі у кампанії 920-х рр. проти Візантії. Очевидно, болгари встановили союзницькі відносини з арабами ще в середині IX ст., коли діяли спільно в завоюванні Поморської Сербії [17, с.202-206].

Постійні контакти Болгарської держави з Візантійською імперією на початку IX ст. призвели до того, що на територію Болгарського ханства та до болгарського війська почали переходити вірменці [37, с.195-206]. Так, у Хамбарлійському написі, який датується початком IX ст., описується важливий аспект стосовно військово-адміністративного поділу держави хана Крума на саракти. В написі зазначалося, що «першим» в правому саракті його держави був «внутрішній бояр» Тук, якому підкорялися стратеги Вардан та Іоанн. «Першим» в лівому саракті його держави був «бояр-кавхан» Іратаіс, якому підкорялися стратеги Корділ і Грігора. У написі також вказується, що на території Болгарського ханства був і третій саракт, котрим володів його брат, ім'я якого на написі не зазначається. Збереглося лише ім'я – Лев – стратег, котрий підкорявся йому. Зважаючи на імена, які згадуються в написі, можна стверджувати, що найвищі посади в державі займали безпосередньо болгари. Що ж стосується імен осіб, які їм безпосередньо підкорялися, а саме – Лев, Вардан, Іоанн, Корділ, та Грігора, то вони є візантійськими, так як і титул – «стратег».

Як зауважував болгарський дослідник І. Венедіков, в написах болгарських ханів першої половини IX ст. зустрічаються лише протоболгарські титули. У зв'язку з цим дослідник детально проаналізував Сюлейманкійський напис хана Омуртага. У ньому вказані візантійські полководці, які втекли до Болгарського ханства. Феофан Сповідник у «Хронографії» зазначав, що хан Крум, після того, як у 809 р. захопив м. Сердіку, знищив там 6000 візантійських воїнів [32, с.33-52]. Далі Феофан вказував, що відмовивши в амністії тим візантійським полководцям, які врятувалися від смерті, імператор Никифор примусив їх шукати собі прихисту в хана [34, с.226-289]. На основі цього І. Венедіков вважав, що Лев, Вардан, Іоанн, Корділ, та Грігора були перебіжчиками з візантійської армії імператора Никифора, які, в свою чергу, принесли візантійські традиції власної військової культури в болгарське військо в епоху правління Крума. Згідно з «Анонімною ватиканською розповіддю» [2, с.10-15] та свідченнями Георгія Амартола, після походу хана Крума в Північну Фракію ним були посаджені там невеликі гарнізони воїнів, котрими командували вищезгадані стратеги [5, с.42-57]. Відзначимо, що в Плісці був знайдений напис на саркофазі з вірменським іменем Турдаціс, який був візантійським стратегом, «вірною, довіреною особою» та одним із кавханів в державі хана Омуртага. Дослідники зазначають, що слово «Турда» має вірменське походження [39, с.275-289; 59, р.483-496]. Відзначимо, що на території сучасної Румунії збереглася значна кількість топонімів з подібною назвою, зокрема м. Турда на р. Ар'еш де збереглася фортеця і відомі археологічні матеріали VIII-X ст. Дослідники вважають, що фортеця в м. Турда, знаходячись фактично в центральній частині Карпато-Балканського регіону на північ від р. Дунай, відіграла важливе значення у зовнішній політиці та економіці Першої Болгарської держави. Крім того неподалік міста знаходилися соляні джерела, за які постійно велася боротьба між Великою Моравією та Болгарським ханством [60, р.323-331].

Згідно з писемними джерелами, на завойованих територіях Карпато-Балканського регіону, які знаходилися на північ від р. Дунай перебувала значна частина населення Аварського каганату, яка наймалася ханом на військову

службу. В «Анонімній ватиканській розповіді» зазначається, що для війни з візантійським імператором Никифором I у 807 р. хан взяв найняв на службу аварські військові контингенти та околичних слов'ян (склавиній) [2, с.10]. При цьому наголошується, що він повністю надав їм озброєння. Інше повідомлення стосовно участі аварських військових контингентів в болгарському війську міститься в «Анонімній розповіді» [2, с.10-15] і відноситься до 814 р. У джерелі згадується про похід болгарського хана Крума на Константинополь у 813 р. При характеристиці війська хана вказується, що до його армії входили авари й усі слов'яни. Зв'язки Аварського каганату з Болгарською державою підтверджуються археологічними джерелами, зокрема предметами озброєння та прикрасами аварських типів [45, о.71-97; 46, с.371-393]. Важливим аспектом було те, що аварське населення масово проживало в Карпато-Балканському регіоні і було важливим в обороні західних рубежів держави на противагу Франкській імперії на початку IX ст.

Тісними та важливими були контакти дунайських болгар з населенням Хазарського каганату в IX ст. В цьому контексті важливо відзначити, що болгарський історик Г. Атанасов вказував, що до початку IX ст. на правому березі нижньої течії р. Дністер виникла значна кількість поселень. Окрім того, дослідник не підтримує теорію болгарської колонізації правого берега нижньої течії р. Дністер на початку IX ст., вказуючи при цьому, що нова система поселень виникла внаслідок Громадянської війни в Хазарському каганаті. Посилаючись на археологічні джерела, дослідник вказував, що хазари знищили значну кількість болгарських поселень. Саме це призвело до міграції уцілілого населення у напрямках відповідно Волзької та Дунайської Болгарій, а також до походу військ хана Омуртага в перші роки свого правління проти Хазарського каганату. Г. Атанасов припускав, що смерть вищезгаданого нами болгарського воєначальника копана Корсиса на р. Дніпро пов'язується саме з цими подіями. Хан Омуртаг міг перехопити хазар, які переслідували болгар саме на р. Дніпро. Дослідник висуває припущення, що саме ці болгари, які втекли з Хазарського каганату під час війни, зупинилися на правому березі нижньої течії р. Дністер і сформували структуру з майже 40 поселень та 1 укріпленого центру у Калфі (тепер с. Калфа, Республіка Молдова) [20, с.194-207; 33, с.41-48]. Таким чином, південно-східний кордон на р. Дністер був надійно захищений, а між Дніпром і Дністром встановлювалася «демільтаризована» зона між Болгарією і Хазарією, так звана «нищія» земля [24, с.111-124]. Крім того, очевидно, вторгнення військ Омуртага до володінь ослабленого у першій половині IX ст. Хазарського каганату було спрямоване для захисту «чорних болгар» – нащадків болгар на чолі з Батбаяном, які перебували у складі Хазарського каганату й повстали проти насадження в державі іудаїзму. Пізніше, вже за часів правління Симеона I, населення Хазарського каганату, очевидно, з Причорномор'я, Криму та Кавказу [4, с.34-45] виступали союзниками Візантії та були знищені армією царя Симеона I в Македонії в болгарсько-візантійській війні 894-896 рр. [35, с.47-56].

В середині IX – першій половині X ст. ключову роль у військовій політиці середньовічних держав та у військах зокрема почали відігравати кочівники – угри та печеніги, які фактично становили ядро та найбільш боєздатні частини армій у війнах Карпато-Балканському регіоні в означений період. Підтвердженням цього була їхня участь на боці військ Болгарської держави у війнах царя Симеона I з Візантією в кінці IX – першій половині X ст. В цьому контексті необхідно згадати тюркомовне хазарське плем'я каварів (кабарів, «*каварови*»), які, за свідченнями Константина Багрянородного внаслідок Громадянської війни в Хазарському

каганаті приєдналися до угорської конфедерації племен та складали у війську угрів найбоєздатнішу частину їхніх військ в другій половині IX ст. Важливу інформацію подають «Зальцбурзькі аннали» (IX-X ст.), в яких зазначається, що в 881 р. кавари взяли в облогу м. Кульберг неподалік м. Відень.

Загалом угри та печеніги в кінці IX – першій третині X ст. відіграли найбільш важливе значення у болгарському війську. Ці кочівники брали участь фактично в усіх битвах, де фігурували болгари. В битві при Ахелой, яка відбулася 20 серпня 917 р., окрім військових контингентів угрів і турків (печенігів ?), на боці болгарського царя Симеона I брали участь скіфи (слов'яни ?) і мідійці (*«Μήδων»*) [55, s.409-414]. Крім того Константин Багрянородний в праці «Про управління імперією» повідомляв, що військові печеніги є чисельнішим, більш маневреним та боєздатнішим, підтвердженням чого було здійснення нападів печенігів на болгарські території в першій половині X ст. Таким чином, зважаючи на вищесказане, можна стверджувати, що болгари підтримували мирні відносини з печенігами в той час.

Утвердження угрів та печенігів в Середньому Подунав'ї, Паннонії та Потиссі на початку X ст. призвело до переселення значної кількості населення з Великої Моравії до Болгарської держави. Очевидно, вони оселилися на землях, які знаходилися на північ від р. Дунай. Константин Багрянородний в праці «Про управління імперією» зазначав, що після нападу угрів на Велику Моравію, населення останньої переселилося не лише на периферійні райони держави, а й на сусідні Болгарію, Хорватію тощо. Автор «Життя Наума» [31, с.35-37; 32, с.25-27]. На нашу думку, частина великоморавського населення також брала участь у війнах Першого Болгарського царства на боці Симеона I. Не виключено, що частина великоморавського населення брала участь в битві при Ахелой 917 р., підтвердженням чого є знахідки великоморавських прикрас в північно-східній Болгарії, Подунав'ї та Добруджі [30, с.285-300; 29, с.195-230; 55, s.409-414]. Також можна припустити, що завойоване населення середньовічних Сербської та Хорватської держав у IX ст. також брало участь у війнах в Карпато-Балканському регіоні на боці Болгарської держави. Отже, склад війська Болгарського ханства змінювався по мірі завоювання різноетнічних територій в Карпато-Балканському регіоні. Основну частину війська болгар складали безпосередньо кочівники-болгари, а також осле слов'янське населення з територій між рр. Тиса, Дністер і Дунай.

Таким чином, чітка адміністративна система Болгарської держави, створена ще в епоху хана Крума на початку IX ст. визначила подальшу військову організацію болгарської армії. Військова дисциплінованість в комплектуванні війська держави болгар стала результатом створення багаточисельної, різноетнічної добре екіпрованої, озброєної та вмотивованої армії, яка постійно перебувала в різних частинах держави і була готова в короткі терміни відправитися в похід, на війну чи охороняти кордони ханства. Комплектування армії передбачало залучення до війська різноетнічне населення. Впродовж IX-X ст. по мірі завоювання різних держав та різних народів, болгари залучали їх до своєї армії та поширювали на завойованих землях свою військову культуру, що призвело до важливих взаємовпливів у військовій справі в Карпато-Балканському регіоні в IX-X ст.

Список використаних джерел:

1. Библиотекар Анастасий. Хронография трипергита / Анастасий Библиотекар // ЛИБИ. – София : Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 222-277.
2. Анонимен ватикански разказ = Narratio anonyuma e codice Vaticano // Гръцки извори за българската история. – София : Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 10-15.

3. Бешевлиев В. Отражение на встанието на Тома Славянина в Чаталарския надпис / В. Бешевлиев // Преслав. – 1983. – №3. – С. 21-25.
4. Биджиев Х.Х. Поселения древних болгар Северного Кавказа VIII-X вв. (по материалам Карачаево-Черкесии и Ставропольской возвышенности) / Х.Х. Биджиев // Ранние болгары в Восточной Европе: сб. статей. – Казань: Полиграфический комбинат им. К. Якуба, 1989. – С. 34-45.
5. Георги Монах. Хроника = Georgii Monachi. Chronicon / Георги Монах // ГИБИ. – София : Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 42-57.
6. Гетені М. Деякі міркування стосовно звернення мораван до візантійського імператора Михаїла III / М. Гетені // Проблеми слов'язнавства. – 2010. – Вип. 59. – С. 11-21.
7. Даскалов М. За някои особености на кремацията като погребален обред в Североизточна България и земите по левия бряг на р. Днепър / М. Даскалов // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново : Великотърновски университет «Св. Кирил и Методий», 1992. – Т. I. – С. 40-46.
8. Житие на Никифор от Дякон Игнатий = Vita Nicephori auctore Ignatio Diacono // ГИБИ. – София : Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 35-37.
9. Житие на Николай Студит = Vita Nicolai Studitae // ГИБИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 25-27.
10. Йосиф Генезий. Царе = Iosephi Genesii. Reges / Йосиф Генезий // ГИБИ. – София : Издание на Българската Академия на Науките, 1961. – Т. IV. – С. 320-335.
11. Калініченко В. Болгарське військо у битві при Булгарофігоні 896 р.: структурний аналіз / В. Калініченко // Laurea I. Античний мир и Средние века: Чтения памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева. Материалы. – Харьков : ООО «НТМТ», 2015. – С. 118-121.
12. Калініченко В.А. «Σχλαβνίας» на службі болгарського хана Крума під час війни з Візантією (809-814 рр.) / В.А. Калініченко // Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку». – Одеса : ГО «Причорноморський центр досліджень проблем суспільства», 2015. – С. 31-34.
13. Калініченко В.А. Σλαβιον, μάχαира, παραμύριον: до проблеми болгарського озброєння в період повстання Фоми Слов'янина у Візантії / В.А. Калініченко // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія. – Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2016. – Вип. 1 (34). – С. 68-74.
14. Калиниченко В.А. «Σχλαβνίας» и военная политика Болгарского государства в первой половине IX века [Электронный ресурс] / В.А. Калиниченко // Studia Humanitatis. – 2017. – № 1. – Режим доступа: <http://st-hum.ru/content/kalinichenko-va-shlaviniyas-i-voennaya-politika-bolgarskogo-gosudarstva-v-pervoy-polovine-ix> – 280.
15. Коледаров П.С. Политическая география средневековой болгарской державы. Часть первая – с 681 по 1018 гг. / П.С. Коледаров. – София : Издательство на българската академия на науките, 1979. – 88 с.
16. Криганов А.В. Військова справа ранньосередньовічних аланів Подоння А.В. Криганов // Археологія. – 1993. – № 2. – С. 52-62.
17. Кръстев К. Българо-арабските отношения при царуването на Симеон I Велики (893-927) и една митологема в учебниците по история / К. Кръстев // История 2013. – Г. XXI. – Кн. 3. – С. 202-206.
18. Кучма В.В. Из истории византийского военного искусства на рубеже IX-X вв. (структура и численность армейских подразделений) / В.В. Кучма // Античная древность и средние века. – 1975. – Вып. 12. – С. 79-85.
19. Послание на цариградския император Михаил Балба до римския император Людовик Благочестиви = Michaelis Balbi imperatoris Constantinopolitani epistola ad Ludovicum piūm imp. Romanorum // ЛИБИ. – София : Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. II. – С. 25-27.

20. Рабинович Р.А. Итоги раскопок городища Германарие в свете исследования культуры кольцевых городищ в Молдове / Р.А. Рабинович, С.С. Рябцева, Н.П. Тельнов // Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. – СПб. ; М. : ИИМК РАН, 2009. – С. 194-207.
21. Рабовянов Д. Раждането на българската полиоркетика / Д. Рабовянов // Известия на регионален исторически музей. – 2005. – Т. XX. – С. 150-159.
22. Рашев Р. Българската езическа култура VII-IX век / Р. Рашев. – София : Абагар, 2008. – 594 с. – 443, с. 272-274.
23. Рашев Р. Этнический аспект материальной культуры Первого Болгарского царства / Р. Рашев // Finno-Ugrica. – 2008. – № 11. – С. 80-92.
24. Рона-Таш А. Хазары и мадьяры // Хазары. Евреи и славяне / А. Рона-Таш. – М. ; Иерусалим : Мосты культуры, 2005. – Т. 16. – С. 111-124.
25. Руссев Н. Някои проблеми на изучаването на средновековната българска материална култура в междуречието на Дунав и Днестър / Н. Руссев // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново : Университетско издателство «Св. Кирил и Методий», 1995. – Т. IV. – С. 103-112.
26. Руссев Н.Д. Северо-восточные владения Дунайской Болгарии VII-X вв.: история и погребальные памятники / Н.Д. Руссев // Stratum plus. – 2010. – №5. – С. 159-168.
27. Руссев Н.Д. Феномен балкано-дунайской культуры и история Дунайской Болгарии / Н.Д. Руссев // Козлов В.И. Население степного междуречья Дуная и Днестра конца VIII – начала XI веков: балкано-дунайская культура. – Казань ; СПб. : S.n. ; Кишинев : Stratum plus: Казанская недвижимость, 2015. – С. 278-295.
28. Рябцева С. О балканских связях населения Пруто-Днестровского региона. По материалам находок предметов цветной металлообработки / С. Рябцева // Преслав. – 2013. – Т. 7. – С. 171-183.
29. Рябцева С.С., Рабинович Р.А. К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX-X вв. / С.С. Рябцева, Р.А. Рабинович // Revista Arheologică. Serie nouă. – 2007. – Vol. III. – № 1-2. – С. 195-230.
30. Рябцева С.С. Алчедарский клад и центры ювелирного производства Восточной Европы конца IX – начала XI вв. / С.С. Рябцева, Н.П. Тельнов // Stratum plus. – 2010. – № 5. – С. 285-300.
31. Скорчиляс І. Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування галицької єпархії в середині XII ст. / І. Скорчиляс // Княжа доба: історія і культура. – 2010. – Вип. 3. – С. 9-59.
32. Станев К. Защо през 809 г. кана сюбиги Крум превзема Сердика? / К. Станев // История. – 2008. – №2-3. – С. 33-52.
33. Тельнов Н. О славянах в Молдавии в раннем средневековье / Н. Тельнов // Русин. – 2005. – № 1 (1). – С. 41-48.
34. Теофан Изповедник. Хронография = Theophanis Confessoris. Chronographia / Теофан Изповедник // ГИИИ. – София: Издание на Българската Академия на Науките, 1960. – Т. III. – С. 226-289.
35. Тъпкова-Займова В. Българите по Северното причерноморие до X в. / В. Тъпкова-Займова // Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. – Велико Търново: Великотърновски университет «Св. Кирил и Методий», 1992. – Т. I. – С. 47-56.
36. Филипчук О.М. Полонені араби у Візантії наприкінці IX – середині X ст.: війна, хрещення і церемоніал / О.М. Филипчук // Проблеми джерелознавства, історіографії та історії Сходу: матеріали Міжнародної наукової конференції присвяченої 90-річчю з дня народження проф. В.М. Бейліса. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – С. 229-234.
37. Якобсон А.Л. К изучению раннесредневековой болгарской архитектуры (армянские параллели) / А.Л. Якобсон // Византийский временник. – 1968. – XXXVIII. – С. 195-206.

38. Atanasov G. An early medieval graveyard in the Divdyadovo quarter of Shumen (ne Bulgaria) / G. Atanasov, S. Venelinova, S. Stoychev // *Archaeologia Bulgarica*. – 2008. – XII. – №2. – P. 59-80.
39. Ciupercă B. Some observations from the point of view of the Slon fortifications about power centres in the Lower Danube between the eighth and tenth centuries / B. Ciupercă // *Potestas et communitas. Interdisziplinäre Beiträge zu Wesen und Darstellung von Herrschaftsverhältnissen im Mittelalter östlich der Elbe* / Von A. Paroň, S. Rossignol, B. Szmoniewski, G. Vercamer. – Warszawa : Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN, 2010. – S. 275-289.
40. Comșa M. Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești) / M. Comșa. – București : Anul Ediției, 1978. – 184 p.
41. Comșa M., Deculescu C. Un depozit de unelte și arme descoperit la Curcani (jud. Ilfov) / M. Comșa, C. Deculescu // *Studii și cercetări de istorie veche*. – 1972. – T. 23. – P. 469-473.
42. Cosma C. Gräberfelder, Einzelgräber und Grabfunde unsicheren Charakters aus dem 9.-10. Jahrhundert im Westen und Nordwesten Rumäniens / C. Cosma // *Studia archaeologica et historica*. – Zalău : Muzeul Județean de Istorie și Artă Zalău, 2001. – S. 499-565.
43. Cosma C. Necropole, morminte izolate și descoperiri funerare cu caracter incert din secolele al IX-lea și al X-lea din vestul și nord-vestul României / C. Cosma // *Ephemeris Napocensis*. – 2001. – XI (2001). – P. 165-269.
44. Cosma C. Vestul și Nord-Vestul României în secolele VIII-X D.H / C. Cosma. – Cluj-Napoca : Nereamia Napocae, 2002. – 630 p.
45. Csiky G. Az avar közelharci fegyverek története. Funkcionális megközelítés / G. Csiky // *Dolgozatok. Az Erdélyi múzeum érem-és régiségtárából*. – 2011-2012. – Új sorozat VI-VII (XVI-XVII.). – O. 71-97.
46. Csiky G. Saxe im awarenzeitlichen Karpatenbecken / G. Csiky // *Vida T. Thesaurus Avarorum: régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. – Budapest : Magyar Nemzeti Múzeum, 2012. – S. 371-393.
47. Dragotă A. Aspecte de multiculturalitate spirituală rit și ritual funerar în Transilvania și Europa Centrală și de Sud-Est (secolele IX-XI) / A. Dragotă. – Alba Iulia : Editura Altip, 2006. – 278 p.
48. Dragotă A. Consideration on the necropolis from Gîmba (X-th century) / A. Dragotă, G. Rustoiu, K. Pinter, M. Drîmbărean // *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*. – 2010. – №7. – P. 65-77.
49. Hanuliak M. Veľ'komoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9-10. storočí na území Slovenska / M. Hanuliak. – Nitra : Archeologický ústav Slovenskej académie vied, 2004. – 391 s.
50. Hânceanu G. Ocupațiile comunităților autohtone din bazinul Bârladului (secolele VI-XI) / G. Hânceanu // *Arheologia mileniului I P. Chr. II. Interferențe culturale la Dunărea de Jos*. – București : Oscar Print, 2011. – P. 241-298.
51. Husár M. Thrusting pole arms in the early medieval graves from the Carpathian Basin / M. Husár // *Interethnic Relations in Transylvania. Militaria Mediaevalia in Central and South Eastern Europe* / ed. K. Pinter, A. Nițoi. – Sibiu : ASTRA Museum, 2015. – P. 7-26.
52. Iōannēs Skylitzēs. Synopsis historiarum / ed. I. Thurn. – Novi Eboraci : Walter de Gruyter, 1973. – 580 p.
53. Kasperski R. Frankowie i Obodryci: tworzenie «plemion» i «królów» na słowiańskim Połabiu w IX wieku / R. Kasperski // *Granica wschodnia cywilizacji zachodniej w średniowieczu*. – Warszawa : Instytut Historii PAN, 2014. – S. 55-113.
54. Lemerle P. Thomas le Slave / P. Lemerle // *Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation byz.* – 1965. – V. 1. – P. 255-297.
55. Leszka M. Dłaczego Bizantyńczycy przegrali bitwę pod Anchialos (917)? Wersja Leona Diakona / M. Leszka // *In tempore belli et pacis. Ludzie-miejsca-przedmioty* / wyd. T. Grabarczyk. – Warszawa : Wydawnictwo DiG, 2011. – S. 409-414.

56. Luca C., Măndescu D. Rituri și ritualuri funerare în spațiul extracarpatic în secolele VIII-X / C. Luca, D. Măndescu. – Brăila: Editura Istros, 2001. – 106 p.
57. Țiplic I.M., Țiplic M.E. Between cremation and inhumation the re-birth of christianity in Transylvania (7-th – 10-th century A.D.) / I.M. Țiplic, M.E. Țiplic // European Journal of Science and Theology. – 2014. – Vol. 10. – No. 3. – P. 171-177.
58. Venedikov I.J. La population byzantine en Bulgarie au début du IX-e siècle / I.J. Venedikov // Byzantinobulgarica. –1962. – T. 1. – S. 264-265.
59. Damian O. Considérations sur la citadelle en brique de Slon – Prahova / O. Damian // Studia Antiqua et Archaeologica. – 2003. – № IX. – P. 483-496.
60. Yotov V. Bulgarian control over the Salt Road in Transylvania during the 9-th century: the archaeological evidence / V. Yotov // Salt and Gold: The Role of Salt in Prehistoric Europe. – Provasia-Veliko Tarnovo: Faber, 2012. – P. 323-331.

The article analyzes the size and ethno-social composition of the bulgarian troops in the military-political conflicts of the IX – the first quarter of the X-th century on the basis of written, archaeological and epigraphic sources in the Carpatho-Balkan region. Particular attention is paid to the coverage of the number of troops of the danube bulgarians in the battles of Virbis passage, Versinikia, Bulgarofigon and Aheloi. Also, the author considers the participation of slavic and avarian military contingents in the army of the danube bulgarians in the wars of the investigated period.

Key words: First Bulgarian Empire, Carpatho-Balkan region, military affairs, number of troops, ethno-social composition.

Отримано: 26.12.2017

УДК 1+371

А. В. Найчук

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ПАРАДИГМАЛЬНІ ОСНОВИ ФІЛОСОФСЬКО-ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті в процесі аналізу фундаментальних характеристик інформаційного суспільства вибудовуються парадигмальні основи науки, освіти початку ХХІ сторіччя, які характеризуються становленням антисциєнтистської методології освіти, розвитку освіти як діалогу культур.

Ключові слова: глобалізація, індустріальне суспільство, інформаційне суспільство, освітній простір, система освіти, парадигма, наука, освіта, система цінностей.

В II половині ХХ ст. у суспільному розвитку відбулися зміни, що відкрили нові перспективи для розвитку суспільства загалом й людини зокрема. Основними цивілізаційними тенденціями, які спонукали до цих змін, й які продовжуватимуть стверджуватися в ХХІ столітті є [1, с.7-8]:

По-перше, тенденція до глобального суспільного розвитку, яка характеризується наступними рисами:

- зближенням націй, народів, держав, формування спільного економічного та інформаційного простору;
- залежністю розвитку кожної країни від здатності спілкуватися із світом, що спонукає до зближення характеру суспільних відносин у різних країнах світу на